

A KELET VARÁZSA? NÉMET FRONTKATONÁK ISZTAMBULBAN A VILÁGHÁBORÚ ÉVEI ALATT: 1916–1918

SZLÁVIK GÁBOR TIBOR

A háború évei alatt a legtöbb német katona, aki – a Német Birodalmon és az Osztrák–Magyar Monarchia területén át vezető, majd a Balkán hegyei között megtett hosszú vonatút után – megérkezett Törökországba, úgy érezte: a kosz és a szemét országába érkezett. „*Willkommen im Lande des Drecks*” – mondta egy frontszolgálatra érkezett német tisztnek az isztambuli főpályaudvar rendjéért német részről felelős állomásparancsnok. Beszélgetőpartnere, az *Ázsia-hadtest*¹ tüzér századosa pedig még későbbi visszaemlékezéseiben is úgy látta, hogy aligha lehetett volna ennél találóbban jellemezni ezt az országot és annak fővárosát.²

A Kelet mesés világát remélve, ahol „rózsák és bűnre csábítóan szép nők”³ meg megannyi más csoda vár az érkezőre, sok német katona keserű csalódást érzett, miután szembe-sült a valósággal. A nyugat-európaiaktól akkor és még sokáig Konstantinápolynak nevezett Isztambul⁴ nem volt valamifajta földi paradicsom.⁵ A háború idején a mindennapi élet még a megannyi előjogot élvező Boszporusz-parti oszmán székvárosban sem igazán volt a németek kedvére való.⁶ A város életét felkavarta a háború.⁷ Ezt az ott élő, talán háromezer fős német kolónia tagjai is megérezték.⁸ Áru- és részleges élelmiszerhiány lépett fel; már csak azért is, mert 1914 augusztusa óta, a könnyebb megélhetés reményében (és jobbára ellenőrizetlenül) falusi szegények tömegei húzódtak oda.

Az első német katonák, akik megismerkedhettek a béke utolsó hónapjait élő Isztambul mindennapi életével, az 1914 augusztusában Isztambulba érkezett két német hadihajó, a hamarosan török tulajdonba került *SMS Goeben* és *SMS Breslau* állományaához tartoztak. A hajókkal együtt az Oszmán Flotta kötelékébe került német haditengerészek a

* Itt közölt tanulmányom egy hamarosan megjelentetni kívánt könyv része, közelebbről annak egyik fejezetéhez írott záró rész. Már elkészült munkám az alábbi címet viseli: *Sas és félhold: német katonai tanácsadók és harcoló német egységek az Oszmán Birodalom frontjain (1914–1918)*.

¹ (Das deutsche) *Asienkorps* vagy *Asien-Korps*. – A megnevezése ellenére inkább csak dandárerejű magasabb egység felépítéséhez és különleges taktikai feladataihoz újabban lásd ERICKSON 2001/b, 232. skk. és ERICKSON 2016, külön. 225 (Index: s.v. *German Army/Asia Korps/Pashal/Pasha II* etc.).

² Lásd SIMON-EBERHARD 1919, 24. Vö. ehhez SENCER 2019, 275.

³ Így SIMON-EBERHARD 1919, 24: „[...] Rosen und sündhaft schöne Frauen”.

⁴ A török uralom alatt is Konstantinápolynak (*Kostantiniyye*) vagy Sztambulnak nevezett város csak 1930-ban vette fel az Isztambul nevet: vö. FINKEL 2005, 57.

⁵ Többek között így SIMON-EBERHARD 1919, 24.

⁶ Rövid összegzésben újabban lásd ehhez GRÜBHABER 2018, 90–92 (*The Watch at the Bosphorus: German Soldiers in the Ottoman Capital*).

⁷ PSEUDONYM 1916, 107–119; 107. skk. (Ch. VIII: *Constantinople from within*); továbbá, egy másik megközelítésből SCHWEDER 1916, 44. skk.

⁸ DAWLETSCHEIN-LINDER 2016, 176. és 180; 182 sk.

háború végéig maradtak a Boszporusz-parti nagyvárosban. Hajóik innen futottak ki a Fekete-tengerre, majd ide tértek vissza egy-egy harci vállalkozás után. A háború második évében már az együttesen közel ezernyolcszáz fős állománnyal bíró *Yavuz Sultan Selim* (ex *Goeben*) és a *Midilli* (ex *Breslau*)⁹ legénységét is időről időre partra engedték. Rövid eltávozásaik során így ők is részei lettek Isztambul mindennapi életének; ők is szereztek itt tapasztalatokat, és megannyi élményt éltek át. Történetük azonban sajátos vonatkozásokkal bíró külön történet, ezért ezzel itt nem foglalkozom.¹⁰

A világháború kitörését követően, 1914 augusztusa után és 1916 januárja előtt a török földre induló, majd az oszmán hadsereg tagjaivá lett német önkéntesek (többnyire mechanikusok vagy fegyvernemi specialisták) civil ruhában, tíz–tizenkét főből álló csoportokban utaztak Isztambulba, több közép- és kelet-európai fővárosban is megszakítva utazásukat.¹¹ A rendez és tisztasághoz szokott német katonáknak útjuk utolsó, Szófiától kezdődően megállás nélkül megtett szakasza volt a legnehezebb. Európai emberként itt élték át a „Kelet világával” való első találkozást.

Szófiából Isztambulba vezető útjuk során a török földre tartó német önkénteseknek meg kellett barátkozniuk a Balkánon át vezető vasút¹² vagonjainak minden falfelületén tömegesen mászkáló poloskákkal, tetvekkkel és bolhákkal is.¹³ A „teljesen elpoloskásodott” szerelvényeken¹⁴ eltöltött hosszú órák után érkeztek meg az isztambuli főpályaudvarra, ahonnan rögtön elszállították őket egy, a várostól távol eső laktanyába. Két óra múlva egyikük már őrt állt – „primitív török egyenruhájában”,¹⁵ elavult, egylövetű puskával.¹⁶

⁹ Az egykori *SMS Goeben* csatacirkáló, török szolgálatba állítása után kapott nevén *Yavuz Sultan Selim* állománya 1915-ben 1322 német és 24 török haditengerészből állt. Az *SMS Breslau*, a későbbi *Midilli* legénysége közül ugyancsak ekkor 426 fő volt német és 6 fő török. Így NOPPEN 2015, 20. ill. 24.

¹⁰ Ugyancsak külön történet a Dardanellák védelmének megerősítésére küldött különleges német tengerészeti egység ötszáznegyvenhat főnyi állományának története. Ezek (26 tiszt és 520 műszaki szakember) 1914 augusztusának végén érkeztek az Oszmán Birodalomba. Vezetőüket Guido von *Usedom* tengernagy látta el: vö. AKSAKAL 2008, 135 sk. A Gallipolinál elszenvedett veszteségek ellenére az 1918-as év kezdetéig ezeknek, a Konstantinápolytól többnyire távol levő katonáknak a száma 948 főre emelkedett: lásd ehhez ERICKSON 2001/a, 991; vö. még WALLACH 1976, 236.

¹¹ Lásd ehhez HORACZEK 2014, 34–37. (Passau–Wien–Budapest–Bukarest–Sofia–Konstantinopel.) – Az európai háború kitörését követő hónapokban az oszmán hadsereg tényleges hadrafoghatóságához nélkülözhetetlen műszaki szakembereket szabályosan becsempészték Törökországba. Lásd SCHRAUDENBACH 1925, 22.

¹² Ez a Bolgár Államvasutak Szófiából Isztambulba induló szerelvénye volt, és nem az 1916. január 1-je óta üzemelő gyorsvonat, a Berlin és Isztambul között közlekedő, háló- és étkezőkocsikkal is ellátott Balkáni vasút (*Balkanzug*). Az 1918 októberéig hetente kétszer induló Balkán-expressz 58 óra alatt tette meg a Berlin és Isztambul közötti kb. 1900 kilométeres vasúti távolságot: vö. The First Balkan Express. *Birmingham Daily Post*. England, 31 December 1915. és *Nantwich Guardian*. England, 21 January 1916. Hasonlóképpen PSEUDONYM 1916, 172. skk. Itt többek között azt olvashatjuk, hogy két napon és két éjszakán át tart a *Balkanzug* útja Bécs és Isztambul között. PSEUDONYM 1916, 190. sk.

¹³ Így HORACZEK 2014, 36.

¹⁴ Így HORACZEK 2014, 36: „[...] in den total verwanzten Zugabteilen der Balkan-Eisenbahnen”.

¹⁵ HORACZEK 2014, 37: „Zwei Stunden später stand ich Wache als »Türkischer Soldat!« [...] Man steckte uns sofort in die primitive türkische Uniform [...]” (A kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁶ HORACZEK 2014, 37: „Die Gewehre erinnerten an die Schießbudengewehre auf unseren Jahrmärkten: Es waren alte Loewe-Gewehre. Man konnte damit immer nur einen Schuss laden, wobei ein Hebel zu bedienen war.” Azaz: „A lőfegyverek a mi kirakodóvásáraink céllövöldéiben

Az oszmán hadsereg tagjaként teljesített szolgálat körülményei egyebekben még az 1915-ös év nyarán sem feleltek meg a németeknek. Aludni sem tudtak, mert „éjjelente, ha fényt gyújtottak, oly sok ágyi poloskát találtak a fekvőhelyükön, hogy azokkal egy főzőedényt is meg lehetett volna tölteni”.¹⁷ Kevés volt a török katonává lett németek élelmezése is, és amit kaptak, az nem felelt meg az európai gyomornak.¹⁸

A magasabb rendfokozatú tisztek az élelmezés terén is kivételt képeztek – de akkoriban ez másutt is így volt, majd később is mindenhol. A császári német hadseregnek az oszmán haderő tagjaivá lett törzstisztjei más elbánásban részesültek, mint az egyszerű német katonák. Vonatuk az Orient expressz korábbi végállomására, a Sirkeci pályaudvarra futott be, de másként teltek az érkezésüket követő percek is.¹⁹

Az alacsonyabb rendfokozatú katonákat igencsak hátrányosan érintő helyzet később annyiban változott, hogy a császári német hadsereghez tartozó nagyobb egységek az 1916-os év márciusától már rendezett és tiszta körülmények között, német katonavonatokon érkeztek Isztambulba, ahol német normák szerint kapták az élelmezést.²⁰

A Berlin és Isztambul közötti vasúti forgalom újbóli megindulása után a tisztek mellett nagyszámú altiszt, tiszt és legénységi állományú személy érkezett az ún. *Balkanzuggal*²¹ vagy a kifejezetten erre a célra összeállított katonai szerelvényekkel Isztambulba, amely – 1916 tavaszától – az Oszmán Birodalom távoli frontjaira induló német katonák elsődleges elosztópontja lett. Berlini utasításra repülőszék és teherautó-vezetők, valamint az őket nagy számban kísérő mechanikusok is érkeztek ide.²² A már meglévő állomány mellé 1916 augusztusáig a német császári hadsereg hozzávetőlegesen 5900 katonáját helyezték át Törökországba.²³ Számuk a háború végéig ennek közel az ötszörösére növekedett.²⁴

Ez új helyzetet teremtett, és új problémákat hozott magával. (Akkor is, ha a katonák zöme csak rövid ideig maradt a Boszporusz-parti oszmán székvárosban vagy a vele szemközt fekvő, az ázsiai partra települt Selimiyében.) Ez a „tömeg” már nemcsak létszámában, de minőségileg is más volt, mint az 1913–1914/1915 között Isztambulban tevékenykedő Német Katonai Misszió.

használt puskákra emlékeztettek. Régi Loewe-puskák voltak. Egy kezelőkar segítségével, egy lövésre lehetett ezeket tölteni.”

¹⁷ Így HORACZEK 2014, 37: „Machte man nachts Licht, so fand man im Bett so viele Wanzen, dass man ein Kochgeschirr damit füllen konnte.”

¹⁸ Így HORACZEK 2014, 38: „Das Essen war für uns unzulänglich und unverträglich, wir nannten es »Krankenkost«. Azaz: „Az élelem kevés és elviselhetetlen volt számunkra, betegeknek való étrendnek neveztük azt.”

¹⁹ Lásd ehhez GUHR 1937, 22. skk. és 25. skk.

²⁰ Ilyen német alakulat volt a palesztinai frontra küldött *Pascha I.*

²¹ Vö. GUHR 1937, 16. – Aki ezzel, az első osztályú személykocsikkal is ellátott szerelvényrel utazott, az már a berlini indulástól számított harmadik nap reggelén elérte a török határt: GUHR 1937, 15–16.

²² A német katonákat és felszerelésüket szállító vonat az isztambuli főpályaudvarhoz való megérkezésének pillanataihoz, majd a szerelvényekkel zsúfolt pályaudvar előtt való hosszú várakozáshoz és a kirakodáshoz (stb.) lásd pl. SIMON-EBERHARD 1919, 23. skk. (8: *Ankunft am „Goldenen Horn”*.)

²³ Így REICHMANN 2009, 334.

²⁴ Az utolsó háborús évben az Isztambulban tartózkodó vagy a törökországi frontokon küzdő német katonák száma 20–25 000 fő körül lehetett. Így ERICKSON 2001/b, 233. és WALLACH 1976, 253. Később hasonlóképpen REICHMANN 2009, 334. – a fenti munkákra történő hivatkozással.

A Konstantinápolyba, majd onnan Kis-Ázsiába tartó német katonák közül egyesek a háború kezdete óta nem látták a családjukat.²⁵ Jól öltözöttek és jól tápláltak voltak, idősebb népfelkelőket nem lehetett látni közöttük. Kiváló katonáknak tűntek. Legtöbbjük kiváló testfelépítéssel is rendelkezett.²⁶ A fiatal életkorral párosuló jó fizikai állapot azután ételben, italban, de más testi szükségletekben is megkövetelte a maga jogát.

Már az átmenetileg akár több ezer főre duzzadt német alakulatok²⁷ kielégítő, közelebről az európai ember igényeinek megfelelő élelmezése sem volt könnyű feladat. Amiként az állomány kimenő alatti fegyelmezése sem. Arról, hogy a Pera – kora középkori nevén a Galata-negyed²⁸ – jobbra szűk utcáin alkoholra vadászó, és az ezt megtiltó parancs ellenére prostituáltakhoz járó német katonák a megszabott időben visszatérjenek körletükbe, az itteni német katonai rendőrség gondoskodott.²⁹

A katonai fegyelmet a háború végéig fenntartották. A szigorú büntetőintézkedéseknek köszönhetően az Isztambulban, illetve az ázsiai parton fekvő Selimiye mellett állomásozó német katonák körében csak elvétve fordult elő a helyi boltosok zsarolása, felszerelési tárgyaik, illetve a német császári hadsereg tulajdonát képező anyagok eladása, vagy más jellegű feketekereskedelem. De ritkák voltak a német katonáknak a helyi népe sséggel való összetűzése is.³⁰ (Mindez komoly eredménynek tekinthető az isztambuli német katonai hatóságok részéről. A fentebb felsorolt katonai vétségek és bűncselekmények, valamint a polgári büntető törvénykönyv által is büntetni rendelt atrocitások ugyanis gyakorta előfordultak a kairói vagy az alexandriai elosztó bázisokon állomásozó ausztrál és új-zélandi csapatok között.)

Az isztambuli (különösen a perai) bordélyok látogatásának tilalmát azonban a helyi német parancsnokság képviselőinek többnyire nem sikerült betartatniuk. A frontra készülő, s

²⁵ Így PSEUDONYM 1916, 61. Panaszt mégsem lehetett tőlük hallani, mert meg voltak győződve arról, hogy övék lesz a győzelem (PSEUDONYM 1916, 61.).

²⁶ Így PSEUDONYM 1916, 61; vö. még 74.

²⁷ Egy semleges országból jött európai szemtanú óvatos becslése szerint a Konstantinápolyban tartózkodó német katonák száma egy adott időszakban maximálisan 10 000 fő lehetett. Így PSEUDONYM 1916, 74.

²⁸ Isztambul az Aranyzarv-öböl északi partján elterülő, az oszmán uralom idején zömmel görögöktől, zsidóktól és örményektől, valamint európaiaktól lakott városrésze. Mai nevén: Beyoğlu. – Eleven és részletező előadásban lásd ehhez SCHRADER 1917, 167–198 (*Galata und Pera*).

²⁹ Így GRÜBHABER 2018, 90. Összegzőleg lásd még ehhez REICHMANN 2009, 334. skk; ugyancsak további irodalmi hivatkozásokkal. – Más frontokon követett gyakorlatával ellentétben a német katonai adminisztráció, közelebről a német egészségügyi szolgálat Isztambulban nem tartott fent katonai bordélyokat. Lásd ehhez GRÜBHABER 2018, 90. o. 289. sz. jegyzet. Szexuális szükségleteik kielégítése végett ezért az átmenetileg Isztambulban tartózkodó német katonák prostituáltakhoz jártak. Ami az alkoholhoz való jutás lehetőségeit és módozatait illeti, az alkoholos italok közül többnyire csak sört tudtak inni a császári német hadsereg Isztambulban – és Selimiyében – állomásozó alakulatainak tagjai. A sört Németországból hozták számukra, de az isztambuli garnizon német katonáinak egy helyi sörfőzde kínálata is rendelkezésére állt: vö. GRÜBHABER 2018, 91. o. 295. sz. jegyzet. A tömény alkoholok, leginkább a *rakı* fogyasztását már csak azért is tiltották az isztambuli német katonai hatóságok, mert annak fogyasztása esetenként súlyos egészségügyi következményekkel járt. A világháború éveiben ugyanis a szőlő hiánya miatt gyakorta már ipari alkoholokkal keverték, vagy zömmel abból készítették az eladók a *rakı* a – német – katonák számára is megfizethető, olcsó változatát: vö. GRÜBHABER 2018, 91. skk. és 92. o. 295. sz. jegyzet.

³⁰ L. ehhez GRÜBHABER 2018, 90, ill. lásd még uo. a 290. sz. jegyzetet. A felszerelési tárgyak, az üzemanyag, esetenként pedig a fegyver és a lőszer eladásának példáihoz lásd még REICHMANN 2009, 342–344. skk. Vö. 362. – további hivatkozásokkal.

így Isztambulban csak ideiglenesen tartózkodó német katonákra ez a tilalom még inkább csak korlátozott mértékben hatott. A rájuk váró nehézségek előtt, az esetleges halál vagy sebesülés gondolatával is számot vetve, az embereknek szükségük volt az effajta „kikapcsolódásra”. Még akkor is, ha egyeseknek voltak rokonai vagy akár távoli ismerősei – az ott élő német kolónia tagjaitól röviden csak Kospoliként³¹ emlegetett – Konstantinápolyban.

Esetenként a német katonák kényszerűen hosszú időt töltöttek el a Boszporusz-parti, kozmopolita³² nagyvárosban. Ez még inkább az alkohol vagy az ópium, de leginkább a nők által nyújtott gyönyörök tudatos keresésének irányába hatott. Így tettek az 1917-es év nyarán a már a későbbi *Asienkorps* magvát képező *Pascha II* alakulatai is, amelyek a Balkán hegyei között napokig tartó nehéz és hosszadalmas vasúti szállítás után érkeztek meg Isztambulba.³³

Ilyen élmények után hajózták át a mezopotámiai vagy a palesztinai frontra induló német katonákat a Boszporusz ázsiai partjára, ahol Haydarpaşa pályaudvara mellett, az Üsküdarhoz tartozó Selimiye közelében kialakított sáortáborban vártak továbbszállításukra.³⁴ Jó időbe telt, amíg a török csapatokkal és a csapatoknak szánt hadianyagokkal túlterhelt Anatóliai-vasút kapacitáshiánya miatt eljuthattak első gyűjtőpontjukig, a szíriai Aleppóba.³⁵ A szinte kizárólagosan fiatal férfiak addig (bevagonírozásukra várva) úgy szórakoztak, ahogy tudtak. Csónakkal – titkon³⁶ és szabályellenesen³⁷ vagy engedéllyel – átkeltek a keskeny tengersizoron Isztambulba, ahol leginkább az olcsón megvásárolható testi gyönyörökkel, fiatal nők társaságában igyekeztek eltölteni az időt.³⁸

³¹ Rövidített, kollokvialis alak Isztambul német nevéből: Konstantinopel. Vö. DAWLETSCHEIN-LINDER 2016, 184.

³² Táblázatos formában közölt, részletes statisztikai adatokkal lásd ehhez SHAW 1979, 265–277.

³³ Lásd pl. ehhez SIMON-EBERHARD 1919, 18–23. A kezdetben *Pascha II* fedőnév alatt említett Asien-Korps alakulatait szállító szerelvények először a Breslauból Budapestre vezető vasútvonalon, majd a Pétervárad–Nis útvonalon haladtak. Innen léptek be, Szófia irányában, a Balkán-hegység vonulatai közé. A *Pascha II* Isztambulig tartó vasúti utazásának további állomásai Philippopolis (a mai Plovdiv) és Adrianopolis-Edirne voltak.

³⁴ Az Anatóliai-vasút, ill. az abból leágazó bagdadi vasút nyugati végállomásának számító fejpályaudvart, a német mérnökök által tervezett, majd egy német cég által meglehetősen gyorsan (1906–1908 között) felépített Haydarpaşa pályaudvarát szemlélve kicsit otthon érezhették maguk a továbbszállításukra váró német katonák. Egy korabeli leírás szerint „egy bámulatba ejtő nemzet vállalkozó kedvének és műszaki képességének emlékműveként” magasodott ez a vasútállomás a Boszporusz ázsiai partján emelt alacsony és nyomorúságosan festő építmények fölé. Így PSEUDONYM 1916, 94. skk.

³⁵ Vö. H. AFFLERBACH: Blitz gegen Bagdad: Der deutsch-türkische Feldzugsplan scheiterte an Nachschubschwierigkeiten. *Die Zeit Online* (4. Januar 1991). Internet: www.zeit.de (Letöltés: 2020. 07. 20.) – a következő alcím alatt: *Blitz gegen Bagdad*; továbbá SIMON-EBERHARD 1919, 24. skk.

³⁶ Ezek a katonák engedély nélkül távoztak el szolgálati helyükről. Lásd Tagesbefehl Nr. 155 der Deutschen Militärmission, Konstantinopel [1916], KA München, HS 2255. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 335. o. 1262. sz. jegyzet.

³⁷ Nem egy esetben hamis vagy meghamisított eltávozási engedélyek felhasználásával. Flotten-Tages-Befehl Nr. 82, Konstantinopel 21.6.1915, BAMA Freiburg, RM 40/807, Blatt 111. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 335. o. 1263. sz. jegyzet.

³⁸ Esetenként akár kislányok vagy kiskorú fiúgyermek társaságában is. A hosszabb-rövidebb időre a városban állomásozó német katonáknak minden elképzelhető szexuális szolgáltatást kínált az isztambuli alvilág. Néhány konkrét példa – jobbára diszkrét – felsorolásával az akkor tizenhét éves bajor önkéntes, a törökül jól tudó Ernst-Adolf *Mueller* (sic!) hadapród is megörökítette kézírásos naplójában az 1915. év őszétől 1915 karácsonyáig szerzett isztambuli tapasztalatait. Ernst-

Később sem ment ritkaságszámba a Boszporusz ázsiai partján fekvő Selimiye sátrórában való hosszú és tétlen várakozás, amely esetenként aláásta a katonai fegyelmet is.³⁹ Mire az első nagy törökországi német katonai alakulat, a „Villám”- (*Yıldırım*) vagy más néven F- (Falke [Sólyom]) hadseregcsoport alárendeltségébe tartozó *Ázsia-hadtest*⁴⁰ megérkezett a palesztinai hadszíntérre, akkorra kitűnt, hogy a sztambuli bordélyokban nemi betegséget szerzett német katonák száma ismét jelentős mértékben megnövekedett. Egy 1918 májusában kelt jelentésben az akkor a *Yıldırım*-hadseregcsoport főparancsnoki posztját betöltő Otto *Liman von Sanders* pasa, az oszmán hadsereg marsallja arról panaszkodik, hogy összességében már ötszázhetvenkettő nemi betegséget szerzett katonája van.⁴¹ A további megbetegedéseknek az F-hadseregcsoport felső vezetése drákói büntető intézkedésekkel igyekezett elejét venni. A Hatodik Oszmán Hadsereg vezérkari főnöke, Ernst *Parraquin* bej, alezredes egy napiparancsában elrendelte, hogy azok, akik nemi betegséget szereztek, egy éven át nem számíthatnak arra, hogy tartós eltávozásra, németországi szabadságra mehessenek.⁴²

További, hasonlóan szigorú intézkedések sorára volt szükség azért, mert a legfelsőbb hadvezetés figyelmen kívül hagyta – döntő többségében fiatal – beosztottjainak egyik legemőbb igényét. A tekintélye elvesztésétől féltő császári német hadvezetőség ugyanis nem engedélyezte, hogy a szövetséges Törökország területén állomásozó német katonák számára felállíthassák (a nyugati fronton 1915 óta sikerrel működő, állandó egészségügyi ellenőrzés alatt álló) katonai bordélyokat.⁴³

Adolf Mueller, *Der Erste Weltkrieg – Erinnerungen an meine Tätigkeit bei der Militärmission Türkei 1915/1919*, KA München, HS 2884/1, S. 29. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 362. o. 1347. sz. jegyzet. Az eredetileg gépirásos napló egészéhez újabban lásd STEIN 2018, 147. skk.

³⁹ Ez utóbbihoz, a szolgálati eljárókkal szemben tanúsított „hanyag magatartás” (*nachlässiges Verhalten*) eseteihez lásd Anlage zum Flotten-Tages-Befehl Nr. 93, BAMA Freiburg, RM 40/807, Blatt 125. Tagesbefehl der Deutschen Militärmission, Konstantinopel 12. 6. 1916, KA München, HS 2255. – Hivatkozik rá REICHMANN 2009, 335. o. 1264. sz. jegyzet.

⁴⁰ Vö. ehhez LIMAN VON SANDERS 1920, 225. és 219–233. (Kap. 13: *Jildirim* [sic!]); újabban ERICKSON 2007, 95. skk; továbbá 226. (Index: s.v. *Ottoman Army Groups/Yıldırım Army Group*.)

⁴¹ Egy eredetileg napiparancs (*Tagesbefehl*) formájában elhangzott bizalmas jelentés (*Vertraulich!*). Tagesbefehl Nr. 13021 des deutschen Anteils „Jildirim” (*Vertraulich!*) vom 27. 5. 1918; BAMA, RM 40/632, Blatt 12. Idézi REICHMANN 2009, 335. o. 1269. sz. jegyzet.

⁴² „Es ist allen Unteroffizieren und Mannschaften durch Offiziere bekannt zu geben, daß Leute, die geschlechtskrank [sic!] geworden sind, ein Jahr keinen Urlaub zu erwarten haben.” Azaz: „Valamennyi altisztnek és legénységi állományú egyénnek tisztek útján kell tudomására adni, hogy azok, akik *nemi betegséget* szereztek, egy éven át nem számíthatnak arra, hogy szabadságra mehessenek.” Tagesbefehl Nr. 20 für den deutschen Anteil der türkischen 6. Armee vom 10. 6. 1918, BAMA Freiburg, PH 5 I/105.

⁴³ Lásd ehhez REICHMANN 2009, 336.

Bibliográfia

Hivatkozott irodalom

AKSAKAL 2008

Mustafa AKSAKAL: *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. (Cambridge Military Histories.)⁴⁴

DAWLETSCHIN-LINDER 2016

Camilla DAWLETSCHIN-LINDER: „Ade Cospoli, ich will aber nicht denken, dass es ein Abschied für immer ist.” Eine Hamburger Familie im Osmanischen Reich zur Zeit des Ersten Weltkrieges. In: *Osmanen in Hamburg – eine Beziehungsgeschichte zur Zeit des Ersten Weltkrieges*. Hrsg. Y. KÖSE. Hamburg, 2016, 173–186.

ERICKSON 2001/a

Edward J. ERICKSON: Strength Against Weakness: Ottoman Military Effectiveness at Gallipoli, 1915. *The Journal of Military History* 65/4. 2001, 981–1011.

ERICKSON 2001/b

Edward J. ERICKSON: *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. Foreword by General Hüseyin KIVRIKOĞLU. Westport, Connecticut–London, Greenwood Press, 2001. (Contributions to Military Studies, 201.)⁴⁵

ERICKSON 2007

Edward J. ERICKSON: *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*. New York, Routledge [Publisher], 2007.⁴⁶

ERICKSON 2016

Edward J. ERICKSON: *Palestine: The Ottoman Campaigns of 1914–1918*. Barnsley, Pen & Sword Books Ltd., 2016.

FINKEL 2005

Caroline FINKEL: *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. London, John Murray [Publisher], 2005.

GRÜBHABER 2018

Gerhard GRÜBHABER: *The 'German Spirit' in the Ottoman and Turkish Army, 1908–1938: A History of Military Knowledge Transfer*. Berlin–Boston, [Walter] De Gruyter [Publisher]–Oldenbourg [Verlag], 2018.

GUHR 1937

Hans GUHR: *Als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina – Erlebnisse eines deutschen Stabsoffiziers während des Weltkrieges*. Berlin, Mars-Verlag Carl Siwinna, 1937.⁴⁷

⁴⁴ Rec. E-J. ZÜRCHER. *Diplomacy and Statecraft* 21. 2010, 128–131.

⁴⁵ Rec. A. MANGO. *The International History Review* 24/1. 2002, 161–162.

⁴⁶ Rec. T. TRAVERS: *Middle East Journal* 61/4. 2007, 745–746.

HORACZEK 2014

Adolf HORACZEK: *Als deutscher Soldat 1914/18 von der Westfront an die Osmanische Front*⁴⁸ – *Erlebnisse eines deutschen Pioniers im Grabenkampf des I. Weltkriegs und an der Osmanischen Front*. Herausgegeben von Rolf H. ARNOLD. Berlin, Hamburg Verlag: epubli GmbH, 2014.

LIMAN VON SANDERS 1920

Otto LIMAN VON SANDERS (General der Kavallerie): *Fünf Jahre Türkei*. Berlin, Verlag von August Scherl, 1920.⁴⁹

NOPPEN 2015

Ryan K. NOPPEN: *Ottoman Navy Warships, 1914–18*. Illustrated by Paul WRIGHT. Oxford–New York, Osprey Publishing Ltd., 2015. (New Vanguard, 227.)

PSEUDONYM 1916

PSEUDONYM (írói álnév⁵⁰): *My secret service Vienna–Sophia–Constantinople–Nish–Belgrade–Asia Minor, etc.* London S[outh] W[est], Herbert Jenkins Limited, Arundel Place Haymarket, MCMXVI.⁵¹

REICHMANN 2009

Jan Christoph REICHMANN: „*Tapfere Askers*” und „*Feige Araber*”: *Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918*. Münster, 2009. (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät.)⁵²

SCHRADER 1917

Friedrich SCHRADER: *Konstantinopel: Vergangenheit und Gegenwart*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1917.⁵³

SCHRAUDENBACH 1925

Ludwig SCHRAUDENBACH: *Muharebe*. Der erlebte Roman eines deutschen Führers im osmanischen Heere 1916/17. Berlin–München–Wien, Drei Masken Verlag, 1925.

SCHWEDER 1916

Paul SCHWEDER (Kriegsberichterstatter): *Im Türkischen Hauptquartier*. Eingeleitet von Marschall LIMAN VON SANDERS, Chef der Deutschen Militär-Mission in der

⁴⁷ Új, az ún. törzsszöveg tekintetében változatlan kiadásban lásd Hans GUHR: *Ein „Preuße” als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina*. Aktuelle Einleitung Jürgen W. SCHMIDT. Aachen, Helios Verlag, 2018.

⁴⁸ A szerzőtől adott – eredeti – cím: *Von den Argonnen bis Bagdad*.

⁴⁹ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: *Five years in Turkey*. Baltimore, Williams & Wilkins Co. for the United States Naval Institute, 1928. Rec. Edward MEAD EARLE. *The Journal of Modern History* 1/1. 1929, 132–136.

⁵⁰ A műhöz és egy semleges országból (i. m. 14.), vélhetően Hollandiából származó szerző személyéhez lásd trove.nla.gov.au/newspaper/article/23605620 (Letöltés: 2020. 03. 25.)

⁵¹ Internetes hozzáférhetőségben is: archive.org (Letöltés: 2020. 03. 21.)

⁵² Internetes hozzáférhetőségben is: d-nb.info (Letöltés: 2020. 03. 18.)

⁵³ Internetes hozzáférhetőségben is: archive.org (Letöltés: 2020. 03. 18.)

Türkei und Führer der Kaiserlich Osmanischen V. Armee. Leipzig, Hesse & Becker Verlag, 1916.⁵⁴

SHAW 1979

Stanford J. SHAW: The Population of Istanbul in the Nineteenth Century. *International Journal of Middle East Studies* 10/2. 1979, 265–277.

SIMON-EBERHARD 1919

Max [Hauptmann] SIMON-EBERHARD: *Mit dem Asienkorps zur Palästinafront*. Berlin, Allgemeine Verlags- und Druckerei-Gesellschaft m. b. h., 1919.⁵⁵

SENCER 2019

Emre SENCER: From Galicia to Galilee: The Ottoman and German Expeditionary Experiences in the First World War in Comparison. In: *Expeditionary Forces in the First World War*. Ed. A. BEYERCHEN–E. SENCER. Cham, 2019, 261–288.

STEIN 2018

Oliver STEIN: *Nachrichtendienstoffizier im Osmanischen Reich. Ernst Adolf Muelers Kriegseinsatz und Gefangenschaft im Vorderen Orient 1915–1919. Mit einer kritischen Edition seiner Erinnerungen*. Baden-Baden, 2018. (Istanbuler Texte und Studien, 41.)

WALLACH 1976

Jehuda L[othar] WALLACH: *Anatomie einer Militärhilfe – Die preußisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835–1919*. Düsseldorf, Droste Verlag, 1976. (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel Aviv, 1.)

A gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

BAMA⁵⁶ – Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg im Breisgau

Ch. – chapter [fejezet]

KA München = Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Abteilung IV [Kriegsarchiv]

Kap. – Kapitel [fejezet]

SMS – Seiner Maiestät Schiff (Őfelsége hajója); a német császári haditengerészetnél, illetve az osztrák–magyar haditengerészetnél használt rövidítés⁵⁷

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

⁵⁴ Paul Schweder a háború első két évéről adott haditudósításainak gyűjteménye digitalizált változatban is olvasható: digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de és archive.org (Letöltés: 2020. 03. 31.)

⁵⁵ A könyv digitalizált változatban is olvasható: digital.staatsbibliothek-berlin.de (Letöltés: 2020. 04. 28.)

⁵⁶ Más rövidítésben: BArch-MA.

⁵⁷ Vö. ezzel egy, a brit haditengerészetnél ugyancsak ebben az időben használatos rövidítést: HMS – His (Her) Majesty's Ship (Őfelsége [hadi]hajója).

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
- A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
- A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjái ı, és İ.

Megjegyzés: a magyarban meghonosodott nevekben szereplő török betűk hangértékét a magyar helyesírás szabályai szerint adom: pl. Dzsemál (e helyett Cemal).